

OPPONENSI VÉLEMÉNY
HAVASI ZOLTÁN: A KÖNYVTÁR ÉS A TUDOMÁNY SZEREPE A TÁRSADALMI
TUDAT ALAKULÁSÁBAN. TUDOMÁNPOLITIKAI ÉS KÖNYVTÁRPOLITIKAI
IRÁNYZATOK MAGYARORSZÁGON

(1890–1962)
 című értekezéséről

KŐHALMI BÉLA

Az értekezés címe elgondolkasztó és ennek tartalmáról és a benne kifejtett vállalkozásról beszélnem kell.

Amikor ezt teszem, látszólag egy formaságra pazarlom az időt: igazában a disszertáció szerkezetét tapogatom körül.

A cím két részből áll: *A könyvtár és a tudomány szerepe a társadalmi tudat alakulásában*. Ez a főcím. *Tudománypolitikai és könyvtárpolitikai irányzatok Magyarországon (1890–1962)*. Az alcímet kiegészítő két évszám mutatja a vállalkozás nagyságát: 70 év magyar társadalomtörténetébe, művelődéstörténetébe beágyazni és a materialista dialektika módszerével elemezni három emberöltő tudománypolitikai és könyvtárpolitikai törekvéseit, ezek eredményeit és mulasztásait. Nyilvánvaló volt már a – különben tisztes terjedelmű – értekezés kézbevételekor, hogy a feladat meg nem oldható még ebben a terjedelemben sem. Semmiképpen nem a szerző hibájából. Nem pedig azért, mert a magyar tudománytörténet a *maga egészében*, különösen pedig az ellenforradalmi korszak tudománytörténete egyike a legelhanyagoltabb tudományos területeinknek, a tudománypolitika története még inkább az; művelődéspolitikánk történetéről majdnem ugyanezt mondhatjuk: az ellenforradalmi időszakban megjelent *Domanovszky*-féle összefoglaló több okból nem megfelelő, iskolapolitikánk története sem rendelkezik átfogó képet nyújtó munkával. Gyűjteményjellegű, forrásjellegű kiadványokkal, egy-egy tudományág, vagy ágazat történetével (pl. *Zemplén Jolán**), életrajzokkal és életrajzok forrásaival szórványosan rendelkezünk, a folyóiratcikkek tömegével is, de *feltáratlan* tömegével. Mindezek összegyűjtésére még kísérlet sem történt. Olyan kísérletre gondolok, amely napjainkig kalauzolná el a kutatót.

Az értekezésben tárgyalt szakaszok közül az 1918–1919-es forradalmak, főként a Magyar Tanácsköztársaság tudomány- és művelődéspolitikájának története rendelkezik viszonylagos bőséggel publikált anyaggal, s egy kitűnő bibliográfiai összefoglalóval (a *Siklós Andráséval***), de mintha fiatal kutatóink a század elejének és a Tanácsköztársaság

*Zemplén Jolán, M.: A magyarországi fizika története 1711-ig. Kandidátusi értekezés. Bp. 1959.

**Siklós András: A Tanácsköztársaság történetével foglalkozó marxista irodalom. = Eötvös Loránd Tudományegyetem évkönyve. 1955. (Fel. szerk. Tamás Lajos) Bp. 1956. 570 p.

napjainak történetét boncolgatva a rendelkezésre álló óriási nyomtatott anyag birtokában megfeleledkeznenek arról, hogy az első világháborúnak, a Tanácsköztársaságnak és az ellenforradalmi korszaknak is van nemcsak köztörténeti és bírósági, hanem tudománypolitikai, művelődéstörténeti levéltári forrásanyaga és ez a levéltárainkban feldolgozásra készen áll.

Bizonyító példával élek. *Madzsar József*, aki *Szabó Ervin*nek néhány éven keresztül egyik legfőbb munkatársa volt, – s akit kiemelve könyvtárosi szervező munkáját Havasi Zoltán többször említ –, nem kapja meg Havasi értekezésében az őt megillető rangosabb helyet. Madzsar József könyvtárosi évei előtt és után nagy és sokoldalú tudományos munkát végzett mint szociálhigienikus, mint a népesedéspolitikai egyik tudományos megalapozója, emellett elképesztő méretű természettudományi, népegészségügyi ismeretterjesztő munkát fejtett ki. Egymaga két TIT-szakosztály munkájának megfelelő propagandamunkát végez a világháború előtt és alatt másfél évtizeden át. Lelkes szervezője a szabadkőművesek alkoholelleses mozgalmának, alapító munkása az anya- és csecsemővédelmet megszervező Stefánia Szövetségnek, szervezője a Népegészségügyi Országos Nagygyűlésnek, szorgalmas előadója a Társadalomtudományi Társaságnak (eugenikai vita), a Társadalomtudományok Szabad Iskolájának, a Galilei-körnek, szakszervezeteknek. Az 1918-as polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság alatt az ország egészségügyének egyik intézője. Mindezek mellé állítsuk még ide a politikai közeletben, a radikális pártban, ennek feloszlása után a szociáldemokrata baloldali ellenzékben, majd az ellenforradalom éveiben itthon és az emigrációban, az illegális kommunista pártban végzett munkáját. Mindezt azért mondom el, mert életműve csak részben ismert. Tanulmányai, cikkei szétszórtan jelentek meg. Most gyűjtötte össze az Akadémiai Kiadó számára egy orvoskutató*. Még nincsen sajtó alatt: várunk kell rá. Különlegesen fontosnak e helyt azt tartom, hogy ebben a kötetben *levéltári anyagot* is találunk. Az Állami Levéltárban felkutatott iratanyagot, amely így együtt, a nyomtatásban annak idején megjelent művekkel együtt, tevékenysége különböző régióiban az élet színeiben mutatja be Madzsar Józsefet. Levéltári anyagot találunk a készülő kötetben klinikai éveiről, a hadügyminisztérium egészségügyi osztályán 1918–1919-ben kifejtett munkájáról, 1932-es és későbbi pereinek iratanyagáról stb. Mennyire ráillik Szabó Ervin mellett Madzsar Józsefekre az is, amit Havasi Zoltán a könyvtáros példaképről ír: aki egyesíti magában a kor színvonalán álló tudományos felkészültséget, a kutató hajlamot a haladó társadalomért küzdők szenvedélyességével, aki fáradhatatlan a tudásra vágyó tömegek felvilágosításában.

Levonom a tanulságot.

Ilyen szélsőséges követelményt támasztani, vagyis a művelődéspolitikai és tudománypolitika (az iskolapolitikát sem felejtve) 70 esztendejének vagy ennek egyetlen ciklusának levéltári anyagát is számon kérni egyetlen egy kutatótól, példátlan túlkövetelés volna. Nyilvánosság előtt elhangzó figyelmeztetés legyen ez a fiatalabb kutatók számára. Hálás és nélkülözhetetlen feladat az, hogy a kép, amit egy korról megrajzolunk, mozgalmassága mellett maradandó is lehessen.

*Madzsar József válogatott írásai. Vál., bev., jegyz., bibliogr. összeáll. Kárpáti Endre. Bp. 1967, Akad. Kiadó, 279 p.

Ami a főcímben foglalt vállalást illeti, erről elegendő, ha röviden szólok. A társadalmi tudatot formáló tényezők sorában (erkölcs, vallás, irodalom, művészetek) a tudomány rangja és szerepe vitathatatlan. A könyvtárnak e szerepkörben a tudomány *mellé* állítása olyan módon, mintha két egyenlő alapfogalomról lehetne szó, akaratlanul is csökkenti a tudománynak kivételes szerepét, hiszen a tudomány hatása, napjainkban növekvő jelentősége nemcsak a könyvtáron keresztül érvényesül. Disszertációjában Havasi Zoltán több helyen a könyvtár *közvetítő szerepéről* beszél. Ez elég előkelő szerepkör: meg is maradhatunk ennél. Azt javaslom, hogy hagyjuk el a főcímet és lépjen elő címmé az alcím.

Az ún. "előleges tudnivalók"-kal, a "Bevezetés"-t megelőző prolegomenával egyetérthetünk. A könyvtár és tudomány társadalmi szerepének vizsgálata nem nélkülözheti a kultúrhistoriai kapcsolatok, a magyar irodalom "ideológiai folyam"-ának elemzését; a tudománypolitikát, könyvtárpolitikát, művelődéspolitikát országunk társadalmi-gazdasági fejlődésének sajátosságai határozzák meg.

Második – előrebocsátott – tétele az, hogy *vizsgálatainak gyakorlati céljai vannak*, mert könyvtárpolitikánkat nem tarthatjuk *elméletileg* kellően megalapozottnak. Beszélhetünk a könyvtári terület fejlődését ösztönző elméleti munkáról ma is, de ez nem elég hatékony. Így írja: "*a jelentős hazai tudományos könyvtári apparátust nem sikerült gazdasági, társadalmi, kulturális és tudományos közéletünk áramába bekapcsolni*" úgy, hogy ez a termelésbeli és ideológiai átformálódás "*tudományosan és társadalmilag elismert tényezője legyen*".

Ezt az "előrebocsátást" Havasi Zoltán kiegészíti egy harmadikkal, azzal, hogy "a könyvtári munka fejlődésének két útja van; az egyik: a könyvtári munka korszerűsítése, a másik út: a könyvtári tevékenységnek (alpműveleteiben és szolgáltatásaiban egyaránt) a konkrét szakterületek, szakintézmények, az egyes szaktudományok munkájához való hozzáigazítása. A könyvtárosi hivatáshoz objektíve szükséges követelményeket ugyanis ebben a hármas egységben látja: *szakkutatási készség, korszerű könyvtárosi képzettség és a társadalmi haladásért folyó harc szolgálata*."

Nézzük meg most közelebbről ezt a két előrebocsátást. Bennük kifejezésre jut a témához való hozzáállás bátorsága, de ehhez nem járult a szókimondás bátorsága is. A hazai tudományos könyvtári apparátusnak a közélet áramába való bekapcsolódásának követelése tömören így fogalmazható meg: könyvtári munkánk még nem ért el arra a fokra, amikor az államapparátus, vagy a vezető és irányító szervek napról-napra igénybe veszik segítő munkáját. Nem érte el ez az apparátus azt a fokot sem, hogy valamely felsőbb szervünk ilyen tartalmú követelést a *nagy nyilvánosság* előtt kifejezett volna. Pedig erre a fokra könyvtári apparátusunknak el kell jutnia. Sok más országban ezt a fokot már évtizedekkel előbb elérte a tudományos könyvtárak egy-egy csoportja, ha nem is az egész apparátus.

És idetartozik a harmadik prolegomena, könyvtáraink korszerűsítéséről. Itt is a tömörség és a szókimondás hiánya mutatkozik a követelmények megfogalmazásában. A lényeg az, hogy a korszerűség nem pénzkérdés, vagy nem egyedül anyagi kapacitás megteremtésének kérdése. Amikor Akadémiánk most lezajlott közgyűlésén *Apró Antal*, a miniszterelnök első helyettese ezt mondta: "Összevetve a tudományos kutatásokra fordított szellemi és anyagi kapacitást a kutatások társadalmi hasznosságával, arra a követ-

keztetésre jutottunk, hogy tudományos eredményeink sok tekintetben még lemaradnak mind a lehetőségektől, mind pedig a növekvő társadalmi igényektől". Ezt a megállapítást hazai könyvtári szervezetünkre is alkalmazhatjuk. Mi azonban még nem harcoltuk ki a magunk munkájával azt az elismerést, amit Apró Antal elvtárs következő mondata tartalmaz: "Megítélésem szerint a magyar szellemi kapacitás a szükséges feltételek megteremtése esetén a jelenleginél többre is képes. Tudományos életünk helyzetének reális felvázolásához az is hozzátartozik, hogy a meglévő anyagi és szellemi kapacitás ésszerű felhasználása és különösen tudósaink hazaszeretete, tudományszeretete olyan nagy erőt jelent, amellyel ezt a viszonylagos elmaradást meg lehet szüntetni".

A negyedik előrebocsátása Havasi Zoltánnak visszatér arra, hogy "könyvtárpolitikánkat nem tarthatjuk kellően megalapozottnak". Az elégtelenség okát abban látja, hogy "a legutóbbi időkig hiányzik a könyvtári munka fejlődésének történelmi perspektívába állítása". "Nélkülözzük – mondja – a jövő könyvtárpolitikai távlatainak kimunkálását". Megítélése szerint a könyvtárpolitika megalapozatlansága az ideológiai munka gyengeségében keresendő.

Ezekkel a fejtegetésekkel egyetérthetünk.

I. A tulajdonképpeni "Bevezetés"

A "Bevezetés" kibővítése és árnyaltabb kifejtése prolegomenáinak. Kultúrhistoriái kutatás keretében kívánja megvizsgálni, hogyan fejlődnek a szellemi örökség tárházai és feldolgozó műhelyei a gazdasági-társadalmi átalakulás hatására, illetve e műhelyek tevékenysége hogyan hat vissza az átalakulásra, hogyan segítik a termelést, a politikát, a művelődést.

Megállapodtunk abban – ami természetes is –, hogy a könyvtárak élete nem tárgyalható a mindenkorai tudománypolitika, iskolapolitika, művelődéspolitikai együttes vizsgálata nélkül, amiből az is következik, hogy nem hagyhatjuk figyelmen kívül a testvérintézmények (múzeum, levéltár, tudományos társulatok) életét sem. De anélkül, hogy egyoldalúsággal vádolhatnánk minket, elfogadhatjuk a disszertáció alapján azt is, hogy a könyvtár a megfelelő forrásanyag birtokában s a benne munkálkodó könyvtárosok hivatástudata alapján – ha a hivatásukat *küldetés*ként fogják fel, – gyújtópont is lehet, olyan műhely, amely sokat jeleníthet meg a kor művelődéstörténetileg értékes ismérveiből. Hozzátehetjük ehhez, hogy a Pray-korszak budapesti (budai) Egyetemi Könyvtára a köréje gyülekezett tudósokkal az akkor még nem létező Tudományos Akadémiát pótolta szellemi újjáéledésünk korszakában.

Elfogadható tehát a disszertációnak az az alapvető megállapítása, hogy amennyiben "a könyvtári munkát és célkitűzéseket a társadalom törvényei által felállított tudományos mértékkel, a szakkutatási igényekkel vetjük össze" . . . "a könyvtári munka a könyvtári rendszer fejlettségi foka eléggé megbízható mérőszöke lehet a kor tudományos színvonalának, a tudományos társadalomban betöltött szerepének"

A program alapelveivel tehát egyetértünk – a vizsgálat módszeréről és az apparátusról még lesz szó. Csak egy lényegbevágó megjegyzésem van. Havasi Zoltán – mindenütt, ahol

kell – együtt említi a tudománypolitikát és a művelődéspolitikát, de nem, vagy csak elvétve említi az iskolapolitikát, amit nem helyes elsüllyeszteni a művelődéspolitikában, noha elválaszthatatlan tőle. Ma is észrevehető az iskolapolitika külön vonulatai. Éppen napjainkban látjuk, hogy noha művelődéspolitikánk irányvonala 1949 óta alig változott, iskolapolitikánk gyökeres változáson megy át.

II. Századvég és századelő (1890–1918)

Ez az értekezésnek a vállalt kutatási feladatot megragadó *első* része. Csaknem három évtized. A dualizmus kora nagy Magyarországnak utolsó három évtizede. Az olvasóban az adatok és tények légiója merül fel, ha végigfuttatja agyán ennek az eseményekben túlon túl gazdag korszaknak a történetét. A kronológia fogódzóira volna szükség; egy-egy rövidebb szakaszt különösen jellemző fordulópontok kicövekelésére, hogy a szellemi élet, a társadalmi háttérrel összeolvasható legyen, de ezt a kronológiai fegyelmet nélkülöznünk kell.

Az ország vezető rétege – hála az abszolutizmus iránta megnyilvánuló megértő szellemenek – szinte megerősödve került ki a kiegyezést megelőző válságokból, túlélte a 70-es évek gazdasági válságát is. A kiegyezés megvédte kiváltságait és zavartalanul építhette ki hatalmát. A földjét elhanyagoló gentry ugyan válságba került, s ha a már 1862-ben megalapított Országos Földhitelintézet sem tudott segíteni rajta, segített rajta Tisza Kálmán azzal, hogy bedugta a megyei és állami hivatalokba, az igazgatásba és ezzel is alátámasztotta a nagybirtokosok hatalmát.

Az értekezés által tárgyalt első korszak nyitó része: 1891 az orosházi népzendülés éve. A zendülés indító oka a csendőrség brutális fellépése az orosházi munkáskör agrárproletárjai ellen, akik április 12-én meg akarták alakítani a szociáldemokrata párt helyi szervezetét. A május 1-i orosházi zendülést követte a békéscsabai, másfél hónappal később a battonyai véres zendülés, és ezek tüze végigfutott az Alföldön még ebben és az elkövetkező években. A külterjesen művelt nagybirtok nem volt hajlandó a szegényparasztság létminimumát biztosítani. "A dél-alföldi szegényparasztság – írja Darvas József – úgy ünnepelte az országalapítás ezeréves fordulóját, hogy a Mezőhegyesre összegyűjtött 40 000 szlovák, román, szerb sztrájktrővel nézett farkasszemet."

A mezőgazdasági sztrájkoknak véget vetett *Darányi* rabszolga-törvénye, a nagybirtokot az értékesítési válságból – de nem a rossz gazdálkodás okozta termelési válságból – kihúzta a vele összeházasodó banktőke. Az ipari munkásság bérmozgalmait a rendszer úgy-ahogy tűrte és korlátok közé szorította, a szegényparasztságot letörte.

Én most nem a társadalmi háttérrel pontosan elemző történetírást kérem számon az értekezés írójától, hanem a fogódzókat, az élesen elkülönülő szakaszok fordulójának jelzését, vagy meghatározását, mert ezekkel kell megmagyaráznom a kulturális élet fordulatait, irányzatait és nevezetesebb tényeit. A kétségtelen összefüggések szigorúbb, meggyőzőbb kimutatására van szükség. A Darányi-féle erőszakpolitikával egy kalap alá tartozik a *Wlassics* Gyula által megteremtett állami népkönyvtár-rendszer. Teljes elárulása ez a *Türr* István kezdeményezte társadalmi jellegű közművelődési és könyvtáralapító mozgalomnak, amelyet *Eötvös* József helyeselt, de *Trefort* nem tartott fontosnak. Havasi – ha nem is

említi a Türr-féle kezdeményt, Eötvös és Trefort művelődéspolitikáját helyesen állítja szembe egymással és – más szavakkal, de – ellentámadásnak minősíti Wlassics "alkotását", hatósági segédlettel és eszközökkel *ártalmatlan* olvasmányokat adni a proletariátus kezébe.

Helyes-e lemondani bizonyos fontos dolgok elismételéséről csak azért, mert azok ismeretét tudottnak tételezzük fel? Azt hiszem, nem. Itt van a problematikus volta annak, ha több nagy korszakot is beiktatunk egy értekezésbe. De tények gombostűre szúrása nélkül a korkép nem rajzolódik ki. Darányiéék nemzetrontó politikája volt az okozója az ún. "békebeli béke" Magyarország legnagyobb vérvészességének, a Kanadába és Amerikába való kivándorlásnak. Ezek okainak tudományos vizsgálata alapozta meg az *Andrássy-féle Társadalomtudományi Társaságból* kivált radikális szociológusok mozgalmának hatalmas lendületét, tudományos publicisztikájuk egyre élesebb és bátrabb hangját. "A *Huszádik Század*" nemcsak a nagybirtokos gazdálkodás kérdéseit feszegette, a nagybirtok kedvében járó vámpolitikát és adópolitikát, a kivándorlást, a földhözragadt nép testi-lelki nyomorát is feltárta. A szociáldemokrata párt nem dolgozott ki mezőgazdasági programot. A szegényparasztság szószólója – egy-két szocialista agrármozgalmi kis párton kívül – a radikális értelmiség volt. A hivatalos közvélemény felhördült: "mit feszegetik ezek a pesti firkászok és fiskálisok ezeket a kérdéseket, amik csak ránk tartoznak?" A radikálisok és haladó értelmiségiek az ország minden fájó sebére rátapintottak, "kulturális elmaradottságunk" okaira is. Valahány írást olvastunk róluk az elmúlt csaknem fél évszázad alatt, soha nem találkoztunk eggyel is, amely kirajzolta volna a Társadalomtudományi Társaság körüli hálózatát az egyesületeknek, köröknek (Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesülete, Galilei-kör, a Társadalomtudományok Szabad Iskolája, két-három nagyobb városban a T T helyi fiókjai, a Feministák Egyesülete, a szocialista és radikális pedagógusok csoportja, a radikálisokkal kooperáló Szabad Lyceum stb.). A sajtójuk: két éven át a Budapesti Naplóban a *Jászi Oszkár*, majd Madzsar szerkesztette "*Szabad Gondolat*", később a galileisták hasonló című folyóirata, a "*Darwin*" című, a természettudományokat népszerűsítő lap, a szocialista radikális pedagógusok lapja, az "*Új Korszak*", végül de nem utolsóként a "*Világ*". Az értelmiségnek nem volt olyan rétege, amelyhez hozzá ne fértek volna. Csak így volt érthető, hogy a Szabad tanítás kongresszusa Pécsen 1907-ben országos érdeklődést tudott kelteni. Ez volt az első seregszemléje a haladó szellemű értelmiségnek. Itt csapott először össze a klerikális propaganda vezérkara a materialista történelemszemléletet tanító radikálisok vezérkarával. Itt hangzott el először nagy nyilvánosság előtt kemény kritika a Wlassics-féle népkönyvtári politikáról. (Erről a kultúrpolitikáról egyébként jó jellemzést kapunk az értekezésben (83.p.)) Itt foglalta pontokba Szabó Ervin a népkönyvtárak könyveinek megválogatására vonatkozó irányelveit.

És ebbe a II. fejezetbe lehetett volna beilleszteni Madzsar József életművének nagy részét, ha válogatott műveinek és a rá vonatkozó levéltári anyagnak a kiadása rendelkezésre állt volna. Bár Madzsar hatalmas, sokoldalú egészségügyi, népesedéspolitikai, a tudománypolitikát is befolyásoló tevékenysége *eddig sem volt ismeretlen*, de a neve Szabó Ervin mellett mindig *csak említésben* részesült. Ebben a hibában sokunkat – magamat is beleértve – kell elmarasztalnunk. És Madzsar mellett viszont *Fülöp Zsigmondot*, a "Darwin" szerkesztőjét és nagy agitációs munkáját is értékelni kellene.

Szabó Ervinről megkapóan szép oldalakat olvashatunk az értekezésben: szabatos megállapításai méltóan sorakoznak a Szabó Ervin életműve hatalmas torzójának legszebb jellemzései sorába.

Vissza kell térnem az értekezés első nagy fejezetének (1890–1918) első szakaszához. Ennek alcíme: *A tudomány töredezett világa*. Ha jobban megnézzük a kapitalizmus útjára térülő feudális ország múlt századból való szellemi örökségét, – itt most tudománypolitikáját, – egy éles profilú kétarcúságot kell látnunk. *Azt erről nem lehet mondani, hogy a tudomány széles körű alkalmazásának elméletével és gyakorlatával nemigen találkozunk*. Vagy hogy ”a természettudósaink a társadalmi valóságtól elszigetelten végzik munkájukat” (98.p.). Ebben az országban alapították meg a múlt század első harmadában Európa első mezőgazdasági főiskoláját (a magyaróvárit) és már *a millenium Magyarországa a mezőgazdasági kísérletügyi intézmények* (köztük vegyészeti intézmények, növénytermesztési, állattenyésztési intézetek, növényvédelmi intézetek) *hosszú sorát örökölte*. Ezek jó része még a 70-es, 80-as években, kisebb részük korábban létesült. E kísérletügyi intézetek, mint a tudományos kutatásra és vizsgálatok végzésére hivatott szervezetek *egyenes vonalon elődei* a mi mai mezőgazdasági *kutatóintézeinknek*. Kezdetben a szakoktatási intézetekkel állottak kapcsolatban; a feladatok azonban a múlt század közepe után olyan hirtelen megnövekedtek, hogy a kísérleti és tudományos intézményeket a szakoktatási intézetektől szét kellett választani. (*Magyary* könyvében* *Károly* Rezső 22 oldalon keresztül ismerteti rendeltetésüket és történetüket.) Aligha beszélhetünk tehát itt egyértelműen a ”tudomány töredezett világá”-ról. Ezek az intézetek egy vezető osztály célratörő tudománypolitikájának eredményei; nem vitatható el országos jelentőségük, hiszen a dualizmus Magyarországa, az ellenforradalomé is, mezőgazdasági ország volt.

Megvizsgálandó volna azonban külön a századforduló utáni gyors iramú iparosodási szakasz iskolapolitikája és tudománypolitikája is. Történelmi fogódzól – az összefüggések felderítéséhez – kínálkozik a jelenségek következő sora; nagyipari és kereskedelmi érdekképviseletek (Gyáriparosok Országos Szövetsége, Vegyészeti Gyárosok Országos Szövetsége, Országos Kereskedelmi Egyesülés) megalakulása; a *Szterényi*-féle iparfejlesztési törvény és ennek erélyes végrehajtása; Konzuli akadémia; felső kereskedelmi iskolák létesítése, közgazdasági tanszék szervezése a Műegyetemen stb. A humán tudományokra felkészítő gimnázium azonban (*Kármán* Mór alkotása) tovább őrzi kiváltságos helyét a középiskolák sorában; a jogi végzettség tekintélye, elsőbbsége az államapparátusban érintetlen marad. Nem mehetek bele itt a *hiányzó konkrétumok* részletes elemzésébe. Havasi Zoltán mégis – bizonyítékok nélkül is – ösztönösen kitapintja e korszak jellemző vonásait: ”Mégmerevedett a tudományos vezetés, átrendeződésre nem képes” . . . ”A természettudósok (hozzátennem: a műszaki tudományok tudósai) a társadalmi valóságtól elszigetelve végzik munkájukat, az egzakt társadalomkutatásra alkalmas tudósokat az osztályérdekekből védett társadalmi rend hívei szigetelik el.” (98.p.)

*Magyary Zoltán (szerk.): *A magyar tudománypolitika alapvetése*. Bp. 1927.

III. Forradalom és tudomány (1918–1919)

Ennek a lendületesen megírt fejezetnek a bevezetése így hangzik: "A Magyar Tanácsköztársaság bizonyította be, hogy a munkásosztály hatalma szükséges a tudomány társadalmi hatóerőként való kibontakozásához. A forradalomnak kellett megtisztítania az utat a tudomány haladását fékező, visszahúzó erőktől."

Ezt az illő módon történelmi hangulatot teremtő megállapítást a fejezetben sok helyénvaló felismerés követi. A fejezet címében ott van azonban két évszám: 1918 és 1919. Itt tehát két forradalomról van szó. "A polgári demokratikus forradalom – olvassuk a disszertációban – felszabadította a haladó polgári erőket, utat nyitott a demokratikus fejlődés számára. Vitathatatlan – olvassuk tovább – a *Károlyi*-kormány két hét alatt kidolgozott és közzétett közoktatásügyi programjának haladó, az elavultat megreformálni szándékozó jellege. De a társadalmi mozgás törvényszerűen annyira felgyorsult, hogy a kultúrpolitikában sem lehetett a félmegoldásoknak tartós sikere." A program ismertetésével adós marad Havasi Zoltán. Megpróbálom tehát rekonstruálni a helyzetet. Ezt a programot azért adhatta ki a Károlyi-kormány két hét alatt, mert a radikális és szocialista pedagógusok forradalmi munkaközössége, az 1917-es évben *Czóbel* Ernő, *Kemény* Gábor, *Bihari* Mór, *Zigány* Zoltán vezette *Iskolai Reformbizottság* a forradalomra felkészülve kibocsátásra éretté munkálta ki és nem tartalmazott kisebb feladatot, mint az *osztatlan népiskola felszámolásának követelményét*. Az osztott népiskolai oktatást, amelyet Eötvös József már a kiegyezés kormányában megvalósítani szándékozott, de megteremteni az osztályuralom korlátai között nem tudott. Utolsó írásai egyikében is fájjalta, hogy ezt a szegényét a magyar művelődéspolitikának eltüntetni nem sikerült. Nem pedig azért, mert az összes népiskolák 76,9%-a a felekezetek kezén volt. Való igaz, hogy a Tanácsköztársaság pedagógusai maguk határozták el az "*Új-korszak*"-ban közölt felhívásuk szerint, hogy a megvalósítás első fázisaként 1919 szeptemberétől kezdve "*minden osztatlan iskolát legalább két, de ha lehet, három részre kell szétválasztani*." A tanítók szak-szervezetének felhívása volt ez.

Annak ellenére, hogy az általános kép, amit a Tanácsköztársaság roppant élénk szellemi életéről kapunk, elég megfelelőnek mondható, nehezen megfejthető ellentmondásokkal találkozunk. Természetesnek találja pl. Havasi Zoltán, hogy a Tanácsköztársaság alatt a tudománypolitikának a *tudományszervezési* oldala került előtérbe, más helyütt viszont fájjalja, hogy – idézem – "nem kerülhetett sor annak elemzésére sem, hogy vajon a gazdasági forradalmi alapon mikor teremthetnek meg a feltételei a megalapozott művelődési és *tudományszervező* munkának. Fel lehet vetni – írja – sőt kár lenne elhallgatni, a tudománypolitikában is fellelhető *tudományelméleti* megalapozatlanságot, sok vonatkozásban az intézkedések történelmi perspektívába állításának hiányát." – A 249. lapon (a záró V. fejezet) viszont azt olvassuk, hogy "Magyarországon a *Tanácsköztársaság* előtt tudománypolitika sem alakult ki abban az érett állapotban, hogy a társadalom életére befolyást gyakorolhatott volna."

Mi beértük volna Havasi Zoltán egyetlen itt következő megállapításával: "*Itt (a Tanácsköztársaságban) válik a hatalmon levő osztályok, az állam hivatalos programjává az egész társadalom érdekeit képviselő tudománypolitika.*"

Annak ellenére, hogy ebben a fejezetben egy fájdalmasan rövid történelmi periódusról van szó, nem kívánhatjuk, hogy az értekezés írója kibontsa a Tanácsköztársaság gazdag szellemi életének *egész spektrumát*. Szerencsére ennek forrásanyaga – ha nem is teljesen – fel van tárva. Fontosnak azt tartom, mit tart kiemelendőnek:

1. A természettudományokkal való szövetség megteremtése, a természettudományi alap kutatások szerepének felismerése.

(Itt értékes szövetséges jelentkezett – tehetők hozzá: a *Természettudományi Szövetség*, amely még 1919 januárjában háromnapos tanácskozáson állapodott meg a természettudományi intézetek, múzeumok reformprogramjában. A Szövetség vezetői *Lambrecht Kálmán, Vadász Elemér, Leidenfrost Gyula, Soós Lajos* voltak. Utóbbi három ma is közöttünk él.)

2. Az előbbi ponttal kapcsolatos a tudósképzés programja. Kutatóintézetek felállítására. Az alap kutatással foglalkozó természettudományi kutatóintézetek egyike a Talajkémiai és Biológiai Kutató Intézet *Treitz Péter* vezetésével el is kezdte a munkáját. A tudósképzés irányítása egyelőre az Egyetemen történik. (A kormánybiztos a matematikus *Dienes Pál* volt.) Később ezt az újjaalakítandó Akadémia veszi át.

3. A társadalom fejlődési törvényszerűségeinek, a társadalom történetének kutatása először akkor került hazánkban napirendre a *Történelmi Materializmus Kutató Intézete* megszervezésével. Vezetője *Bolgár Elek* volt.

4. Munkásegyletem létesítése.

5. A tudomány és termelés összekapcsolását megteremtő *Műszaki Tanács* megalakítása. (Programját *Varga Jenő* népbiztos adta meg egy cikkében, hangsúlyozva a műszaki ismeretek terjesztésének fontosságát.)

6. A könyvtárügyi megbízottak programjából Havasi Zoltán kiemeli a tudományos könyvtárak együttműködése megszervezésének tervét.

7. A könyvtárügyi megbízottak hivatalának átszervezésével megalakított Országos Könyvtárügyi és Bibliográfiai Intézet szabályzatát, amelynek a 2. és 3. pontja elrendeli a magyar könyvtárak központi katalógusa és *központi felvilágosító irodájának* létesítését, szakbibliográfiák és speciális bibliográfiák gondozását.

Meg lehetett volna említeni a megbízottak által áprilisban elindított *gyári munkások könyvtár*-akciót. Szervezője a megbízottak hivatalában *Pfeifer Sándor*, a munkássajtó ismert munkása volt. A nagyüzemekhez kiküldött 80 kérdőív 73 igenlő válasz fejezte ki azt a készséget, hogy megfelelő berendezéssel felállítják az üzemi könyvtárat. A könyvanyagról és nyomtatványokról a Városi Nyilvános Könyvtár gondoskodott volna. Júliusra több üzem el is készült a berendezéssel.

Egyébként mindaz, amit Havasi Zoltán az iménti felsorolás szerint kiemelt, fő vonalaiban hűen tükrözi a Tanácsköztársaság művelődéspolitikáját és tudománypolitikáját.

IV. Politika és tudomány (1919–1944)

Az ellenforradalom negyedszázada. Olvassuk a hibátlan marxista ideológiai készültséggel megírt értekezés bőséggel áradó megállapításait, de nem érezzük ki az ellenforradalom levegőjét. A tárgyalásnak eddigi módja itt már meggondolkoztató. Eddig – ha

békétlenkedtünk is az alkalmazott módszer meg nem felelő volta miatt, – az előadás szentvelensége, túlméretezett higgadsága legalábbis a fejezet élén és befejezésénél szinte érthetlenné válik. A korszak nyitánya a fehér terror, ennek intézményesítése a kulturális életben: befejezése pedig az ország végpusztulásba hajszolása, anyagi és szellemi értékeinek megsemmisülése.

A tárgyalás módszere ebben a fejezetben is: a kor *hatalompárti* és *ellenzéki* szószólóinak írásaiból vett idézetek, állítások szembeállítás. Lényegében az *irodalmi szemle* műfajának módszere ez: ennek a műfajnak pedig nem jellemzője az adatok felkutatása, elemzése, a leleplezéshez alkalmas *szemnyitó tények* feltárása.

Tagadhatatlan, hogy semmiképpen nem mellőzhető az *"idők tanúinak"* megszólaltatása. Vádlottaké és vádlóké egyaránt! Ez meg is történik. A konzervatív, neonacionalista tábor képviselői mint szóvivők csak kevesen vannak; három vezető, *Klebsberg* Kunó, *Kornis* Gyula és *Hóman* Bálint, a másodrangú szereplők közül *Gulyás* Pál és *Pasteiner* Iván. Az, aki a korszak művelődéstörténetének kutatói számára vezérfonalként használható művet hagyott hátra, *Magyary* Zoltán, *Klebsberg* Kunó szorgalmas famulusa több helyet igényelne: *A magyar tudománypolitika alapvetése* című gyűjteményes munka *kiaknázatlan*.

Érthető, hogy e korszak kritikusa az ellenzék szóvivői: haladó szellemű publicisták, forradalmárok, a miazmás levegőben fuldokló tudósok, katedrájukról elúzó pedagógusok, népi írók, falukutatók (*Bálint* György, *Kemény* Gábor, *Lukács* György, *Mátrai* László, *Földes* Ferenc, *Veres* Péter és egy-két, a jövő felé tapogatózó könyvtáros: *Káplány* Géza, *id. Bibó* István) írásaiból többet és szívesebben idéz.

De a kutatás mérlegének serpenyőjén a *tettek dokumentumai* és a *"szóvirágos kultúrpolitika"* (ez *Havasi* Zoltán szava) *leleplezésére* alkalmas *bizonyítékok* felkutatása többet nyomna!

A módszert illetően volt már szó – az I. világháborút megelőző korszak tárgyalásakor, – a kor szakaszokra bontásának szükséges voltáról. Erről itt helytelen volt lemondani. Ezekben belül nyugodtan lehetett volna az anyagot a tudománypolitika, a közvélemény és a könyvtárpolitika alakulása kérdéseit külön is összefoglalni, de nem a *történeti háttér felrajzolása nélkül*: A szakaszok maguktól kínálkoznak: az első öt év a leplezetlen terror, a további az ún. "konszolidáció" leplebe takart abszolutizmus szakasza, amely a harmincas évek végén a nyílt fasizmus rendszerébe torkollik. E szakaszokon belül a társadalmi légkör változása, a közhatalom gyakorlásának módszerei szerint változnék a tárgyalás hangneme is. 1923 és 1934 között (a nemzetközi fasiszta összeesküvés első gázette, I. Sándor Jugoszlávia királya meggyilkolásáig, amelyben Magyarország részt vett) még lehetett tudománypolitikai *nyomokról* beszélni; egy-két évvel később, az első zsidótörvénnyel a nyílt fasizmus útjára lépő országban ilyesmiről már szó nem lehetett. (Gondolok tudásaink korábban megkezdődött kivándorlására, kimenekülésére.) Legkevésbé olyan tudománypolitikáról, amely a természettudományokat és a társadalomtudományokat egy egységbe tudta volna foglalni. A korszak kulturális jelenségeinek elemzése rendkívül nehéz feladat. *Bethlen* miniszterelnöksége (1921–1931) első felében még javában garázdálkodnak a különítmények és ezekben az években jönnek létre – nem a "kurzus" – hanem *Klebsberg* Kunó kezdeményei és alkotásai. Ő az egyetlen a vezetők között,

akinek a kezéhez nem tapad vér, vagy bármiféle nép- és országellenes összeesküvésben való részvétel gyanúja. Klebelsbergől Havasi azt írja, hogy *”számos tudományszervezési feladatot tűzött ki, sőt oldott meg, de ezek az átfogó koncepciót – amely a kutatások irányát és arányait, természettudományok és társadalomtudományok összefüggéseit meghatározta volna – nélkülözték.”*

A mondat első részével egészen egyetértünk, – ez megállja a helyét: Klebelsberg számos tudományszervezési feladatot tűzött ki s oldott meg. Viszont a mondat második részében foglalt követelményt egymaga, egyetlen államférfi sem vállalhatta komolyan; ez csak tudós kollektíva feladata lehet, de Klebelsberg naivitására jellemző, hogy a terror légkörében még erre is törekedett.

Itt valamit meg kell magyarázni!

Klebelsberg nem vett tudomást arról, ami körülötte történik. Megszállott ember módjára tevékenykedett, lázas aktivitással szötte terveit és végezte szervező munkáját. A társadalom, amelyben dolgozott, a forrongás állapotában volt; annak értelmiségi része is. A háborúban elveszett országrészekből kis Magyarországra áttelepült deposszedált, gyűlölködő középrétegek mérgezték a légtér; befurakodtak a régi értelmiség közé is. Mégsem Klebelsberg egyénisége szorult magyarázatra: ilyet már ismerünk a történelemből.

Amit meg kell magyaráznunk, az az, hogyan élődhetett be a terror szakaszába az a *tudománypolitikai köztétel*, amelynek szerzője és főszereplője Klebelsberg volt. Hogy volt lehetséges, hogy a különítmények parancsnokai és barátai, a hatalom gyakorlói (elsősorban Bethlen, a politikai cinizmus megtestesítője) éveken át túrték és elviselték ezt a tudományokkal törődő, a tudományos élet demokratizálására törekvő *”okvetetlenkedést”*, ami még pénzbe is került. A magyarázat az, hogy Bethlennek és kalandor-társainak éppen a fehér terror éveiben volt *szükségük arra, hogy felmutassák a Nyugatnak – amelytől kölcsönt reméltek – azt a felelős miniszterüket, aki a külföldön is elismert tudósokkal vétegi magát körül*. De Bethlen is csak addig védte ezt a tagadhatatlanul nagyvonalú költekezést, amíg pénzügyminisztere (Popovics) türelme véget nem ért. Ha nem ezt a magyarázatot fogadjuk el, akkor fel kellene tételeznünk azt, hogy Klebelsberg teljesen tisztában volt azzal, hogy egy javíthatatlan és meg nem változtatható labilis rendszer szolgálatába szegődött, akkor fel kellene tételeznünk olyan képtelenséget is, hogy pl. be volt avatva a frankcsalásba és a *Természettudományi, Orvosi- Műszaki- Mezőgazdaságtudományi Országos Kongresszus** 1926 januárjában azért rendezte meg, hogy az éppen ezekben a napokban kipattant frankcsalás botrányáról elterelje az ország figyelmét, a külföld közvéleményét pedig megossa. Havasi Zoltán itt szakított eddigi módszerével és a két esemény időbeli egyezésére rámutat, s ez történelmi dokumentummal felérő jelzés: bizonyítéka a rendszer megbízhatatlanságának. A kongresszusról szóló cikkében Klebelsberg ugyanis megírja, hogy *”az ország rekonstrukciójának előmozdítására sorsdöntő fontosságúnak tartja a természettudományok hazai művelését, s hogy a kultúrpolitika sikerének nélkülözhetetlen előfeltétele, hogy a szorosán vett állami támogatáson és munkán kívül a társadalmi támogatás se hiányozzék.”* A tanácskozásról azt írja, hogy *”a kongresszus első célját elérte: oly program bontakozott ki, amely kétségtelenül irányt*

*Természet-, Orvos-, Műszaki- és Mezőgazdaságtudományi Országos Kongresszus. Budapest, 1926. január 3–8.

fog szabni tudománypolitikánk számára a természettudományok terén a következő tíz évre. Második célját – írja Klebelsberg – a kongresszus nem érthette el, mert közbejött a frankbotrány, amely a közérdeklődést ellenerővel más irányba terelte.” A GYOSZ* urai ugyanis, akik meghívót kaptak és megjelentek, a botrány kitörésekor visszahúzódtak, s a kongresszust megnyitó kormányzó eredménytelenül bókolt a páncélszekrények tulajdonosai felé.

Megmagyarázhatjuk a tízéves ”tudománypolitikai közjáték”-ot másképpen is.

A tudományos élet folytonosságát – értve ezen a tudományos intézmények, a közgyűjtemények, a felsőoktatás és kutatómunka intézeteit, a tudományos társulatok, a tudományos folyóiratok létét is, – megszüntetni egy még élni akaró társadalomban végleg nem lehet. Ezek az intézmények százados szellemi örökséget gondoztak. Abban a lajstromban, amelyet a *Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetségének* megalakítására készülő Klebelsberg-apparátus összeállított, 48-nak a szervezetét, működését, programját ismerteti Magyary Zoltán. Ezek közül 21-et még a múlt században, hármat a reformkorban alapítottak. Magyary ”*Alapvetése*”** számára 37 ismert tudós számolt be egy-egy tanulmányában az általa gondozott szaktudomány múltjáról, helyzetéről és jövő feladatairól. Ebben a névsorban nyolc kiváló tudósunk nevét találjuk, akik a felszabadulás után népi demokráciánk építő munkájában részt vettek, vagy ma is köztünk dolgoznak. Elképzelhető az, hogy ezek a tudósok részt vettek volna ebben a munkában, ha a klebelsbergi törekvéseket nem vették volna komolyan? Az 1926. évi Kongresszus javaslatai alapján Klebelsberg megalakította a *Természettudományi Tanácsot*, és az *ösztöndíjtanácsot*. Ezek a tudósok, akik ebben a tudományszervező munkában részt vettek, éveken át tanúi voltak tudós kollégák, kiváló pedagógusok üldöztetésének, tanúi voltak annak, amikor a Tanácsköztársaság alkotta Talajkémiiai és Biológiai Intézetet a terror napjaiban szétkergették. Tanúi voltak a szellemi élet megdermedésének s most azt kellett látniok, hogy a kissé megfélemezett, de még mindig hatalommal rendelkező különítmények kegyelméből létező kormány kénytelen velük szóba állni, mert *hasznosítható külföldi összeköttetésekkel rendelkeznek*. Mert az ő közbejöttükkel Bethlenék azt remélhették, hogy feloldható az európai közvélemény ellenük alkalmazott vesztegzára. Pár évi sikertelen kísérletezés után, amikor Herriot kormánya a genfi Nemzetek Szövetsége Tanácsának óhajára arra kötelezte magát, hogy Párizs székhellyel megalapítja az *Institut International de Cooperation Intellectuelle*-t, 1926-ban Magyarország is vállalta, hogy évi 15 000 aranyfrankot fizet az Intézet költségeihez való hozzájárulás címen. A kooperációban való részvételünk egyetlen eredménye volt a nemzetközi történettudományi bibliográfiai munkálatokban való részvételünk.

Ilyen intézkedésekre szüksége volt a Bethlen kormánynak befelé és kifelé. És erre alkalmas személyiség volt Klebelsberg, de azt képtelenség föltenni, hogy mindezt a látszat kedvéért vállalta, hogy *szerepet játszott*. A tudományos életet nem lehetett kikapcsolni az ország vérkeringéséből, a fanatikus tettvágytól sarkallt Klebelsberg tehát *szolgálatot teljesített*: meg tudta nyerni a tudós közvélemény bizalmát. Végül arra is jó volt Bethlennek,

*GYOSZ (Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége 1902–1947)

**Magyary Zoltán (szerk.): A magyar tudománypolitika alapvetése. Bp. 1927.

ette tanította az általános biológiát, amitől *hivatalos írásban tiltották el*.^{*} Mentsenek fel attól, hogy hasonló adatokból többet is felhozzak. Havasi Zoltán nem egy helyen megírja, hogy a kultúra és a tudományos kutatás nagy koncepciói illuzórikussá váltak a kormányzat politikájának kalandorsága következtében, de a bizonyítás megsemmisítő és meggondolkoztató erejével nem él.

Az ellenforradalmi korszakról szóló fejezet második szakaszában Havasi Zoltán azokat szólaltatja meg, akik az ellenforradalom ún. művelődéspolitikáját – sokszor kockázatot vállalva – félillegális vagy illegális, többnyire rövid életű lapjaikban bírálták, népellenességét leleplezték. Voltak közöttük szép számmal a haladó polgári humanizmus, a népies irodalmi és politikai mozgalom képviselői, de az első sorokban mindig a letiport munkásmozgalom harcosai. Tudjuk, a betiltott lapok mindegyike után újabb és újabb lapok indultak, de nem itt, hanem a népi írók köréből kaptuk meg az időtálló elemzését az ellenforradalom ún. művelődéspolitikájának. *Földes Ferenc* munkájában elsősorban (erre Havasi élesen ráirányítja figyelmünket) és *Illyés Gyula* könyvében (*A puszták népe*).

Értekezésének ezzel a szakaszával teljesen egyetértünk. Avval is egyetértünk, hogy ezekben az évtizedekben csak az irodalom a nép törekvéseinek gondolati kifejezője, a társadalomtudományi közgondolkodás elapadt. *A hazaárulás bélyege*, amit a polgári forradalmat előkészítő radikális szociológusokra sütöttek, még nem halványodott el.

Kevés a megvitatni valóm arról, amit Havasi az ellenforradalom könyvtári életéről mond. Könyvtárpolitikáról itt sem beszélnek, hiszen ő sem állítja, hogy ez volt. Nyomokban talán igen. A Klebelsberg-apparátus egyetlen hasznos könyvtári alkotása az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ. Havasi megállapítja, hogy az ellenforradalom megtagadta a Tanácsköztársaság törekvéseit. Ez így is van, de puskázott a könyvtári megbízottak programjából, amikor az OKBK feladatai közé beiktatta az országos központi katalógus és a szakkönyvtárak ügyének gondozását. Csak a szakkönyvtárakat és nem az elhanyagolt nemzeti bibliográfiáit. Ám ennek az intézménynek a megszületésénél is külső erkölcsi nyomás működött közre. Említettem azt a kapkodást és erőlködést a nemzetközi kulturális kapcsolatok megteremtése körül. Nos, kiderült, hogy a dualizmus Magyarországa annak idején nem iktatta törvénybe a *nemzetközi kiadványcseréről* szóló (1886. évi brüsszeli) megállapodást. Ennek a mulasztásnak a jóvátételére volt alkalmas a Központ megalapítása és becikkelyezése.

Ismeretes továbbá, hogy a "*tudománypolitikai közjáték*" tíz éve alatt nem épült fel egyetlen önálló könyvtáráépület sem. (A század elején is csak-csak egy. Viszont tudunk arról, hogy a *Trefort* miniszterelnöksége alatt alapított Országos Pedagógiai Könyvtár 1934-ben feloszlatták, anyagát hazai és külföldi magyar intézetek között felosztották.)

Az az – említettem – egyetlen jelentős önálló könyvtáráépület, amely a század eleji Magyarországon létesült, a kolozsvári Egyetemi Könyvtár volt. Ennek anyaga jó részét az imperiumváltozás után a szegedi Egyetem kapta meg s egy volt bírósági épületben helyezték el. A könyvekkel együtt eljött onnan a könyvtár egyik tervezője a könyvtár volt igazgatója, *Erdélyi Pál*, és elvonult falura, nyilván elundorodva a Horthy-rendszer közéletétől,

^{*}Törő Imre: *A biológiai és orvosi tudományok munkájáról. – A magyar tudomány tíz éve. 1955. 183.p.*

1929 után azonban Budapesten élt. A "közjáték"-ban szereplő könyvtárpolitikusok egyikeként se jutott eszébe ennek a kiváló szakembernek és irodalomtörténésznek alkotóvágyát értékesíteni. Kényszerű visszavonultsága éveiben a művek sorát alkotta és ezek kéziratban maradtak hátra. Köztük édesapja, Erdélyi János életrajza, Erdélyi János irataival és levelezésével együtt.

Az is jellemző a Hóman-Gulyás-Pasteiner képviselte könyvtári szellemre, hogy milyen nagy hőfokú féltékenykedéssel nézték az államnál bőkezűbb fővárosi könyvtárfejlesztő áldozatkészségét. Az "Alapvetés"-ben (1927-ben) ezt írja Hóman: "... a háborúval beköszöntő gazdasági válság óta egyedül a Fővárosi Nyilvános Könyvtár tud lépést tartani a fokozódó sajtótermeléssel. Társadalomtudományi szakkönyvtárból ma már országos jelentőségű összefoglaló tudományos és közművelődési könyvtárrá nőtt, amely – amennyiben az állam részéről sürgősen nem történik kellő gondoskodás, rövidesen túl fogja szárnyalni mind az Egyetem, mind a Nemzeti Múzeum könyvtárait". Ez a hang mintha nem az örvendező kultúrpolitikus hangja volna.

Ha meg akarjuk keresni ennek a lehangoló korszaknak azt a könyvtárosát, aki a megfelelő hivatástudattal, a hozzávaló tudományos látókörrrel és a társadalmi haladásért küzdő polgár lelkületével is rendelkezik, megtalálhatjuk Káplány Géza személyében a Technológiai Könyvtár vezetőjében. Túllépve könyvtára falán, szakmunkás és technikus olvasóit baráti társaságba szervezve, a magáénál sokkal szélesebb körben mindent megtett azzal a céllal, hogy létrejöjjön egy, a tudományt a termeléssel összekapcsoló mozgalom. Tevékeny részt vett tehát a műszaki dokumentáció kiépítését programjába iktató Magyar Racionalizálási Bizottság munkájában is; pályaképének rajzával könyvtári szakirodalmunk még adósunk. Havasi Zoltán értekezése több helyén felemlíti, sőt értékeli Káplány Géza úttörő munkáját, de konkrétumokkal nem szolgál.

Elengedhetetlenül reflexiókra és bizonyos összefüggések keresésére biztatja az olvasót az értekezésnek az a pár mondata, ahol arról van szó, hogy "könyvtárosaink legjavának személyes magatartása, tudományos munkálkodása, a világról alkotott képe, világnézete befolyásolta a magyar társadalom fejlődésének menetét a haladó eszméknek a kor ideológiájára gyakorolt hatása révén". (Idéig az idézet.) Ilyen összefüggést ugyan nehéz volna konstatálni, de meggondolkoztató, amit érdekes adatként hozzáfűz. (Idézem.) "Mai társadalomtudósaink egy része fiatal éveiben tudományos könyvtárakban találta meg tudományos pályakezdésének lehetőségét. 1961-ig mintegy harmincan rendelkeztek Népköztársaságunkban tudományos fokozatokkal, illetve emelkedtek az Akadémia levelező és rendes tagjai közé azok közül, akik a 30-as években könyvtárakban, illetve levéltárakban dolgoztak."

Ha nem akarom elfogadni azt a feltevést, hogy itt – világnézeti okokból való konfliktus miatt – a könyvtárba menekülésről van szó, úgy csak azzal magyarázhatom, hogy voltak olyan könyvtárvezetőink, akik maguk körül jó munkaszellemet teremtve gyakoroltak hatást értelmiségünk elitjére, vagy az elit egy csoportjára. Fitz József a Széchenyi Könyvtárban ki tudott alakítani egy kitűnő munkaközösséget, munkába vette, vállalta a nemzeti bibliográfia újjáteremtésének feladatát, két éven át egyetemi színvonalú, mintaszerű könyvtárosi tanfolyamot szervezett. Sok akkori fiatal kollégájának, más könyvtárbeli fiataloknak is, egy életre szóló hivatásbeli útravalót jelentett ez. Voltak a környezeté-

ben a társadalmi haladásért küzdők is (*Halász Gábor, Tolnai Gábor*); ő maga a múlt század nagy tudós könyvtárosainak galériájában foglalhatott volna helyet. Százada, amelyben élete nagyobb része telt el termékeny és termékenyítő munkában, nem csak műveket kívánt tőle és minden tudós könyvtárostól (ezeket a kor meg is kapta Fitz Józseftől), nem csak tanító munkát (ezzel is tékozló módjára szolgált), de nagyobb rugalmasságot is, a jövő felé tapogatózó irányérzékét is, amit minden könyvtáros magáévá tehet, ha a szomszédos tudományos területek problémáival is megismerkedik.

V. A felszabadulás után

A felszabadulás utáni 17 év (1945–1962) könyvtárpolitikájáról szól az értekezés utolsó (V.) fejezete. Fejezetének első lapjain előrebocsátja az értekezés írója, hogy nem tartja lehetségesnek jelen értekezés keretei között a felszabadulás utáni korszak *fejlődési szakaszainak* külön fejezetben való tárgyalását. Ezt a szerző eddig sem tette meg s a jelen periódusnál könnyű ebbe belenyugodni, hiszen benne élünk és élünk. Pedig – ami a könyvtárpolitikát illeti, – az 1956. évi 5.sz. tvr. könyvtárügyünk egészét foglalta egységes rendszerbe, s így bizvást határkönek vehető. Egyébként Havasi Zoltán is az 1957 utáni éveket tartja könyvtárügyünk gyorsuló fejlődési szakaszának. Ahhoz, ami e szakasz előtt történt, kevés szava van.

V. fejezetében Havasi Zoltán összegezi a tárgyalt történelmi periódusok tudománypolitikájáról és könyvtárpolitikájáról mondottakat. Tételeit itt-ott újra fogalmazza és ez nem egyszer világosabb, hatásosabb formában sikerül. Meglepő módon itt vet fel olyan kérdéseket, amelyeket vizsgálódása kezdetén vethetett volna fel. (Ilyen pl. a "*műveltség fogalmának*" mondjuk így: az *általános műveltség* követelményeinek megfogalmazása kérdése (244.p.), hiszen ez minden történelmi periódusban más igényeket kíván kielégíteni. Milyen izgalmas és tanulságos lehetett volna ennek vizsgálata, ha valaki belemerül. A múlt század utolsó szakaszában *Kármán Mór* fogalmazta ezt meg – sőt vitte be a gyakorlatba, – híressé vált gimnáziumi tantervében, s a Tanácsköztársaság alatt a fizikus *Kármán Tódor, Kármán Mór* fia fogalmazta ezt át, s iskolapolitikai intézkedéseinek elvi tartalmául, a természettudományi ismereteken alapuló műveltségisményt tette. Két élesen különböző világgép bontakoznék ki összehasonlításunkból.

Itt is megismétli Havasi Zoltán azt az állítását, hogy "A múlt század végén Magyarországon a természettudományos kutatás bázisa az egyetemeken volt. De az egyetemeken folyó kutatómunkának a termeléssel való kapcsolata irányítás nélküli volt." Ez az állítás csak korlátok között fogadható el. Rámutattam már arra, hogy a mezőgazdasági jellegű természettudományi és műszaki kutatómunka számára a dualizmus Magyarországa a kutatóintézetek hosszú sorát létesítette. Ezek állami irányítással működtek. A nem-mezőgazdasági jellegű természettudományi kutatások műhelyei egy-két kivétellel valóban az egyetemek voltak; sajnos, kevés volt a professzorok között a *Wartha Vince* típusú, a gyakorlatl szoros kontaktusban álló tudós; ezen a területen a természettudományi kutatás nélkülözötte az állami irányítást.

De nem térhetünk vissza a már tárgyalt korszakokra, noha az értekezés írója itt-ott még bővíti róluk való megállapításait.

Az eddig ismertetett anyagban többször felmerül egy követelmény, amit mi is fontosnak tartunk, nevezetesen a könyvtárpolitika és tudománytörténet összefüggéseinek felderítését. A jelen fejezetben ez a mellőzhetetlen igény ilyen fogalmazásban olvasható: "Vizsgálódásaink közben a magyar tudománypolitika és könyvtárpolitika felszabadulás utáni összefüggéseinek kölcsönhatásainak tanulmányozásához érkezte a magyar tudomány története művelésének hiányát és a könyvtári előzmények mélyreható vizsgálatának elmaradását azonos jellegű fogyatékkossággként fedezhetjük fel." (267.p.)

A tétel helyessége kétségbevonhatatlan. Az előbbi szakaszokban többször is rámutattam olyan tudománytörténeti adatokra, amelyek rávilágítottak bizonyos tudományos irányzatokat ért támadásokra, s ezek valóban arra is alkalmasak, hogy megfelelő világításba helyezték az alkalmazott tudománypolitikát és a kor tudati viszonyait. Voltak köztük adminisztratív intézkedések is, amelyek szemléletesen mutatják meg a retrográd hivatalos politika harcát a tudatformáló, haladó tudományos eredmények terjesztése ellen.

Kétségtelen értéke az értekezésnek, hogy belevonta tárgyalat témái körébe a tudománytörténet tanulságainak mellőzését, mint valóban káros jelenséget, de meg kell mondanunk, hogy Havasi Zoltán nem élt azokkal a lehetőségekkel, amit a rendelkezésünkre álló tudománytörténet eddig is nyújthatott, még ha ez, ami máris megvan, kevés kivétellel vagy elmaradt az időben, vagy csak vázlatos. De itt van pl. két munka a közelmúltból; mind a kettő az MTA kiadásában jelent meg: az egyik "A magyar tudomány tíz éve", (1955-ben) a másik, a csak angol nyelven olvasható "Science in Hungary" (1965-ben). Ezek a beszámolók tíz, illetőleg húsz év magyar tudományos életéről, ha nem is mondhatók alapvetéseknek, mégis alkalmasak arra, hogy ezek ismeretében könyvtárosaink és könyvtárpolitikásaink egybehangolhassák munkájukat azzal az erővel, amely mint a termelő erők része, viszi magával a könyvtárat is, mint segítőtársat.

Ennek a követelménynek azonban a magunk háza táján is eleget kell tenni.

A felszabadulás után 1962-ig (az értekezés záró időpontjáig) könyvtárosaink nem egy ízben ültek össze konferenciákra, hogy megbeszéljék a tudományos kutatás és a kutatók velük szemben támasztott igényeit. Havasi Zoltán sorra veszi ezeket az alkalmakat, de csak pillanatokra áll meg. Megállapítja pl., hogy az MSZMP 1958-ban kidolgozott és nyilvánosságra hozott művelődéspolitikai irányelvei irányt szabtak az 1962 végéig tartó fejlődési szakasz tudománypolitikájának és "törvényszerűnek" tartja, hogy ugyanebben az időben váltak éretté a viszonyok a könyvtárpolitika elméleti alapjainak kimunkálására, a tudománypolitika és a könyvtári szolgáltatások tanulmányozására is. De nem vizsgálja meg sem az Országos Könyvtárügyi és Dokumentációs Tanács munkáját, nem elemzi behatóbban az egyetemi könyvtárosok szegedi konferenciájának anyagát, a Könyvtártudományi Ankétot és a Gödöllői Bibliográfiai Konferenciát sem.

A hálózati rendszerhez kapcsolódóan van egy megvitásra érdemes javaslata, amelyet figyelemre méltó érveléssel terjeszt elő: az egységes könyvtárügy keretei között *országgrészben* meg kellene valósítani a szakmai hálózati és területi hálózati elvet és a gyakorlat *szintézisét*. Ez a vidéki tudományos könyvtárak fejlesztésének megvalósítását is jelentené, a táji sajátosságokkal összefüggő ipari és mezőgazdasági fejlesztés megsegítését is, egyben a főváros és a vidék közötti kulturális különbség felszámolására tett határozott lépés is lehetne.

Összefoglalom

az értekezés írójának azokat a megállapításait, javaslatait, sugalmazásait, amelyek szocializmust építő társadalmunk jelen szakaszában művelődéspolitikánk eszmei és politikai befolyásolására, esetleg irányítására alkalmasak.

1. Magas igényeket támaszt tudományos és szakkönyvtárainkkal szemben, amikor munkatársaitól is azt követeli, hogy a kijelölt szaktudomány, esetleg szaktudományokkal való kapcsolatuk szoros legyen, s így a könyvtár a szellemi központ szerepét is betölthesse.

2. Könyvtárosainknak a szaktudományokkal való kapcsolata megköveteli a megfelelő tudománytörténeti tájékozottságot és főbb vonalaiban a nemzetközi kutatás irányzatainak ismeretét is.

3. A múltból leszűrt tanulságok alapján az értekezés írója úgy véli, hogy könyvtáraink irányító munkatársainak alapos könyvtárismereten, tudós alkaton kívül egyesítőniök kell magukban a készségét annak is, hogy a társadalmi haladásért való harcban részt vegyenek.

4. Tudományos intézményeink tartományában a tudományos és szakkönyvtárak – noha ezek az *információ bázisai*, – kétségkívül a periférián helyezkednek el. A könyvtár nem birtokosa azoknak az információknak, amelyek a szakemberek fejében vannak, s ez a tény egymagában meghatározza a könyvtár alá- és mellérendelt szerepét a tudományos közéletben, ami sok könyvtári tudományos dolgozó csüggedésének oka. Az értekezés írója a másik végletbe esik, amikor értekezése több helyén pl. a tudománypolitika elméleti megalapozásában, kimunkálásában való részvételt követeli rajtuk. Szocializmust építő társadalmunkban a könyvtárosnak módjában van mindent elkövetni a tudomány eredményeinek társadalmi méretű felhasználásában. Ezen a területen elért eredményei biztosítják és biztosítani is fogják számára a megfelelő társadalmi megbecsülést és közéleti rangot. A könyvtár legfontosabb alkotó eleme az ember, a könyvtáros, ahogy a kutatóintézetek laboratóriumai is a legfontosabb *műszer* az ember.

5. Noha az értekezés írója az ismertetett fejezetek közül a II-ban és a IV-ben (a világháború előtti és a forradalmak utáni Magyarország művelődéspolitikájának elemzésénél) nem egészen kielégítő módszert alkalmazott, mégis megállapíthatom, hogy következtetései helyesek voltak. A felszabadulás utáni szakasz elemzése is kiegészítésre szorul.

6. Rámutattam arra, hogy az értekezés írójának vállalkozása tulajdonképpen meghaladja egyetlen értekezés keretét; részben ezzel magyarázhatók módszerbeli fogyatékoságai. Meg kell állapítani azonban azt is, hogy szerzője járatlan úton haladt. A közelmúlt magyar történelmének ún. köztörténeti eseményeit legújabbkori történetírásunk feltárta, megmagyarázta, de a művelődéstörténet forrásanyaga – kisebb részmunkálatoktól eltekintve – feltáratlan.

7. A vidéki tudományos könyvtárak regionális összefogására vonatkozó javaslatát az értekezés írójának könyvtárügyünk fejlesztése szempontjából termékenynek tartom.

A mondottak alapján Havasi Zoltán értekezését elfogadom és javaslom a Bíráló Bizottságnak, hogy részére a kandidátusi fokozat megítélését indítványozza.

Budapest, 1966. május 20.

Részlet Havasi Zoltán válaszából

A két opponensi vélemény együttesen adhat eligazítást, buzdítást a további kutató-sokhoz, a marxista kultúrhistoria módszertanának kialakításához. A vélemények – bár különböző aspektusúaknak látszanak – követelményrendszerükkel együttesen adnak ösztönzést a vizsgálódás különböző síkjainak egybeötvözésére. A konkrétság síkján, a hatótényezők felkutatásának szintjén, a folyamatok lényegi összetevői elemzésének fokán végzendő vizsgálódásokhoz nélkülözhetetlenek a továbbiakban Kőhalmi Béla véleményében megfogalmazódott követelmények.

Kőhalmi Béla véleménye szerint a művelődéstörténeti korkép hiteles kialakítása érdekében adatok és tények légióját kell még feltárni. A tények gombostűre szúrása nélkül a korkép nem rajzolódik ki. Felemlíti például, hogy valahány írást olvastunk a radikálisokról és haladó értelmiségiekről az elmúlt csaknem fél évszázad alatt, soha nem találkoztunk eggyel sem, amely kirajzolta volna a Társadalomtudományi Társaság körüli egyesületeknek, köröknek, sajtónak egész hálózatát. Pedig valóban: a Társadalomtudományi Társaság körül egész kis hálózata alakult ki az egyesületeknek, köröknek. A Társaság nézeteinek szélesebb körben való terjesztése érdekében megszervezte a Társadalomtudományok Szabad Iskoláját. Szoros kapcsolatban állt a Galilei-körrel. A Szabad Gondolkodók Magyarországi Egyesülete folyóiratot is szerkesztett *"Szabadgondolat"* címen. A folyóirat első számának beköszöntő cikkében helyesen hirdette: "A tudomány társadalmi erő és hatalom. . ." Mennyit fáradozik a lap a természettudományos világnézet terjesztése érdekében, és az új társadalomtudományi felfogásért. Sőt "egy nagy átfogó tudomány újjászületéséről" sem tud lemondani; "a differenciálódás minden folyamata szükségképpen az integrálódásnak hasonlóan erős, egyidejű folyamata is, más szóval, hogy éppen a specializáltság kialakulásával egy új egységességnek kellett mindenképpen eljőnie". (*Oppenheimer* cikke "Mi a szociológia?" címen a Szabadgondolat 1912. évf.-ának 2. számában.) Még a tudomány és társadalom "találkozására" nézve is biztató kilátásokat nyújt a folyóirat. Csakhogy: nem lesz elég "a tudomány igaz értelmének fokozódó megismerésével s a társadalmi kötelességérzet szükségszerű terjedésével" számolni (*Kende* Zsigmond: Tudományos munka és társadalmi cselekvés. = Szabadgondolat. 1912. 4.sz. 132.p.), mert a tudomány társadalmi méretű hatóerőként való felhasználását, tudomány és gyakorlat szerves kapcsolatát csak a gyökeres társadalmi változástól lehetne remélni. Ezt pedig a polgári demokraták, a liberális szocializmus talaján állók (pl. Oppenheimer) nem látták világosan. A "Szabadgondolat" érdemei jelentősek az ateista propagandában, de sok kérdésben egyoldalú és következtetlen volt. *Jászi* Oszkár írta a Szabadgondolat lapjain, hogy ". . . a társadalom életének vizsgálata előbb-utóbb olyan törvényszerűségek felismeréséhez fog bennünket vezetni, melyek nemcsak tudományos kíváncsiságunkat elégitik ki, hanem képesebbekké tesznek bennünket a társadalom irányítására, a tudományos politikára". (Régi és új politika. = Szabadgondolat. 1912. 7.sz. 233.p.) Nagyon találóan összegezi azonban *Hanák* Péter radikális értelmiségünkről kialakult véleményét, amikor azt mondja, hogy tudósnak túlságosan politikusok voltak, politikusnak mindvégig túlságosan tudósnak maradtak (Magyarország története. 2.köt. Bp. 1964. 226.p.). Erényük mindenekelőtt a bíráló volt. Szembehelyezkedtek a hivatalos tudományfelfogással.

A vélemény értékes kiegészítést tesz a századforduló tudományossága, tudománypolitikája megítéléséhez, annak éles profilú kétarcúságára mutatva rá. További kutatások dönthetik el az ellentmondások elemzésével, vajon vitássá tehető-e a disszertációban megfogalmazott olyan tudománypolitikai aspektusú konklúzió, hogy ebben az időszakban a tudomány széles körű alkalmazásának elméletével és gyakorlatával nemigen találkozunk. Az opponensi vélemény a korszak pozitív tudománypolitikai vonásaira irányítja a figyelmet, a gyors iramú iparosodásra, valamint a mezőgazdasági kísérletügyi intézmények szerepére utalva. Vizsgálódásaink szerint nem lehet azonban az előző időszakban – 70-es, 80-as években – létesített, vagy alapított intézmények fejlődésének pusztán kronológiai adataiból valami célratörő tudománypolitikára következtetni. Az egyes intézmények, az egyes szakterületek működésének behatóbb tanulmányozása arra mutat, hogy különálló, elszigetelt kezdeményezések, egyes szakemberek fáradozásai hoztak csak némi eredményt, számtalan nehézség leküzdése árán. A tudósok eredményei nem változtatták meg a magyar tudományos élet alakulásának erre a korszakra jellemző tendenciáit. Helytelen lenne áltatni magunkat azzal, hogy például az Eötvös Loránd által végzett geofizikai kutatások milyen korán vezettek gyakorlati vizsgálódásokra. Az igazság az, hogy Eötvös Loránd kutatásainak támogatása csak 1907-től veszi kezdetét. Apponyi Albert javaslatára ekkor részesült a tudós pénzügyminisztériumi szubvencióban. És csak 1915-től kezdődően veszi a Pénzügyminisztérium programjába a torziós inga méréseket és részesíti jelentősebb anyagi támogatásban a gyakorlati kutatásokat (egyébként a bányakutatások akkori vezetőjének, Böckh Hugónak ajánlatára). Általában azonban az ipar még nem támogatja rendszeresen az alapjául szolgáló tudományos kutatást, mert a kapitalista térhódítás spontán és anarchikus jellegű. A mezőgazdasági kísérleti intézetek fejlődésének tanulmányozása is csak arra enged következtetni, hogy több szakaszban szerény, kezdeti lépések történtek a földművelésügyi tárca igazgatása alatt. 1866–1880 közötti időszak csak szerény kezdet. 1891-től 1900-ig hat kísérleti intézet is keletkezett, de csak 1901 és 1915 között születnek nagyobb koncepciók és messze tekintőbb intézkedések. Egy-egy minisztérium esetleg igen, de a kormányzat, az állam nem ismeri még fel nálunk, hogy a kutatóintézetek tervszerű fejlesztése érdeke lenne. Magyarországon például biológiai állomás gondolatát először 1892-ben vetették fel a Természettudományi Társulat állattani osztályában, de alapkövetételre csak 1926-ban került sor Tihanyban. Az 1900-as évek óta biológiai tanszékek és biológiai intézetek felállításáról csak vita folyt. A budapesti egyetemre 1909-ben külföldi professzor meghívására került volna sor, de a tanszék betöltetlen maradt. Még az 1926-ban tartott Országos Természettudományi Kongresszuson is többen foglalkoztak biológiai tanszékek felállításának szükségességével.

Kőhalmi Béla szerint is az ellenforradalmi korszak kulturális jelenségeinek elemzése rendkívül nehéz feladat. Felmerülhet – a véleményekben tükröződik is – a korszak szakaszokra tagolásának igénye. Úgy véltük, hogy a kultúrhistoriai korszakokat nem lehet néhány éves szakaszokra tagolni, viszont a korszakon belül a huszas-harmincas évek fordulóját igyekeztünk kidomborítani. Az opponensi vélemény nagyon értékes magyarázattal szolgál a Klebelsberg nevével "fémjelzett" tudománypolitikai közjátékról. A korszak részletes kultúrtörténeti és tudománytörténeti feltárása majd lehetővé teszi mind a korszak tudományos élete tényszerűbb értékelését, mind Klebelsberg egyénisége magyaráza-

tát. A tudománypolitikai irányzat ideológiai-politikai megítélése azonban egybevág a kor társadalmi-tudati tényezői egyikére vonatkozóan eddig is megfogalmazott azzal a megállapítással, amely szerint az uralkodó osztályok éppen a sürgető társadalmi kérdések elfedésére, a közvélemény előtt való elhomályosítására tudatosan használták fel a nacionalizmus ideológiáját.

A hivatalos Magyarország kultúrpolitikusai által szított tudati-ideológiai viszonyok ismeretében különös jelentőséget tulajdonítottunk a (korábbi vulgarizáló kultúrtörténet- és irodalomtörténetírás által lebecsült) polgári törekvéseknek, az uralkodó politikával szembenálló könyvtárpolitikai törekvéseknek (Káplány), és nem a könyvtárakba menekült, hanem a könyvtárak adta lehetőségeket megragadó polgári demokrata, antifasiszta értelmiségiek tudományos, intellektuális tevékenységének, mert erősítették a világméretű antifasiszta harcot, az értelemért az igazságért, az emberségért vívott küzdelmet. Ebben az értelemben állítottuk, hogy könyvtárosaink legjavának személyes magatartása, tudományos munkálkodása, a világról alkotott képe, világnézete befolyásolta a magyar társadalom fejlődésének menetét a haladó eszméknek a kor ideológiájára gyakorolt hatása révén.

Kőhalmi Béla opponensi véleménye számos tanáccsal szolgál a további kultúrhistoriai, tudománypolitikai és könyvtárpolitikai vizsgálódáshoz használható dokumentumokra történő figyelemirányítással. Bizonyosra vehető azonban, hogy az 1927-ben megjelent "A magyar tudománypolitika alapvetése", az 1955-ben megjelent "A magyar tudomány tíz éve" és a "Science in Hungary" 1965-ös kiadása önmagukban tudománytörténeti szempontból kevésbé tekinthetők megbízhatóaknak, hisz műfajukat tekintve éppen az a fő funkciójuk, hogy tudománypolitikai szemszögből oly jelentős tudománypropagandát fejtsenek ki.